

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Kunnen Arabieren, democratie en islam door één deur?

Berger, M.S.

Citation

Berger, M. S. (2004). Kunnen Arabieren, democratie en islam door één deur? *Internationale Spectator*, 58(1), 7-11. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/13675>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/13675>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Kunnen Arabieren, democratie en islam door één deur?

MAURITS S. BERGER

MET DE DEMOCRATIE IS HET AL JAREN dramatisch slecht gesteld in de Arabische wereld,¹ zo wijzen de cijfers uit. Wetenschapslieden, politici en analisten putten zich uit in verklaringen. Naast allerlei economische en politieke factoren lijken vooral de Arabieren zelf en de islam de hoofdschuldigen te zijn aan de gebrekkige democratie. Dit is echter te somber en te stereotiep. Wat volgt is een overzicht van de argumenten; en vervolgens de voorstellen van een optimist.

Democratie in de Arabische wereld

Ten eerste is het goed stil te staan bij de vraag *hoe* slecht het met de democratie in het Midden-Oosten is gesteld. Het *Arab Human Development Report 2002* stelt vast dat de Arabische wereld het laagste niveau van 'vrijheid' heeft vergeleken met andere regio's in de wereld.² Deze mening wordt gedeeld door Freedom House, een onafhankelijk Amerikaans onderzoeksinstituut (waar overigens de meeste auteurs over dit onderwerp naar verwijzen). Freedom House maakt onderscheid tussen 'electorale democratieën' en 'vrije landen'. In zijn jaaroverzicht van 2002 stelt Freedom House vast dat géén van de Arabische landen aangemerkt kan worden als een electorale democratie en dat slechts zeven van de 22 Arabische landen 'Gedeeltelijk Vrij' zijn (Comoren, Djibouti, Jordanië, Koeweit, Libanon, Mauretanië, Marokko), en de overige 'Niet Vrij'.³

Factoren die democratisering in de Arabische wereld belemmeren

De Arabische landen zijn ondemocratisch, omdat zij autoritaire regimes hebben: de meeste in de vorm van een monarchie; enkele als éénpartij-dictatuur. Vooral

Gebrek aan democratie in de Arabische wereld kan niet zonder meer worden toegeschreven aan de islam. Islam en democratie kunnen wel degelijk samengaan. Juist het Westen vormt een hinderpaal voor democratisering van de Arabische landen.

in de westerse media wordt herhaaldelijk gesuggereerd dat dit autoritaire gedrag een *inherent Arabische karaktertrek* is.⁴ Dit argument wordt door wetenschappelijk onderzoekers en analisten echter nauwelijks gehanteerd. De afgelopen vijftien jaar zijn wel veel andere oorzaken genoemd die aan het gebrekkige democratische gehalte van de Arabische landen ten grondslag zouden liggen. Ik noem hier enkele:⁵

- De Arabische landen voldoen niet aan de criteria van het *moderniserings-effect*. Dit houdt in dat Arabische landen niet de voorwaarden vervullen die – volgens de gangbare theorieën – moeten leiden tot democratisering, zoals een basale economische ontwikkeling, alfabetisme, kennis, ontwikkeling van een middenklasse, moderne communicatiemiddelen, die op hun beurt zouden aanzetten tot democratisering.

- De Arabische landen zijn *renteniersstaten*. Dat wil zeggen dat hun belangrijkste bron van inkomsten niet door eigen arbeid tot stand komt, maar van buitenaf wordt gegenereerd. Het meest sprekende voorbeeld is olie, maar het geldt ook voor de inkomsten uit het Suezkanaal, geldzendingen van migratie-arbeiders in het buitenland, alsmede buitenlandse ontwikkelingshulp. De redenering achter de 'renteniersstaat' is dat de overheden van deze staten door de 'vrije' inkomsten hun politieke verantwoordelijkheid jegens de bevolking afkopen – in ruil voor gratis onderwijs en gezondheidszorg zal de bevolking haar regering niet

snel ter verantwoording roepen.

- *Clientelisme*. Patronage-netwerken hebben op zich zelf al een 'dempende' werking op het democratiseringsproces, maar ze belemmeren bovendien de opkomst van de onafhankelijke middenklasse die zo noodzakelijk wordt geacht voor een goed functionerende democratie.

- *Repressie*. In Arabische landen wordt veelvuldig gebruik gemaakt van een repressief inlichtingen- en politieapparaat. De 'grove mensenrechtenschendingen' waaraan zij zich schuldig maken,⁶ zoals de beperkingen van de vrijheden van meningsuiting en vergadering, vormen een belemmering voor de democratie.

Kortom, er lijkt een wirwar van factoren te zijn die in elkaar grijpen. Maar is deze onlosmakelijke kluwen die het gebrek aan democratie in stand houdt, nu typisch 'Arabisch' te noemen? Onderzoekers hebben er herhaaldelijk op gewezen dat al deze factoren niet exclusief voorbehouden zijn aan de Arabische wereld.⁷ Ze vormen als zodanig dus wel een verklaring voor *wat* er allemaal mis gaat in deze landen, maar niet waarom het misgaat in *deze* landen. Dit laatste argument geldt ook voor de islam.

Islam en democratie

In de jaren '90 verscheen een vloedgolf aan artikelen over de relatie tussen islam en democratie. Islam, zo werd door enkele vooraanstaande auteurs betoogd, verhoudt zich slecht tot het begrip democratie, en de toenemende islamisering van de moslimwereld werd daarom aangemerkt als obstakel voor noodzakelijke democratisering.⁸ Diverse onderzoeken en cijfers hebben echter inmiddels aangetoond dat het syllogisme 'Arabische landen zijn niet democratisch; Arabische landen zijn islamitisch; dus islam is niet democratisch' niet zonder meer opgaat.

Zo blijkt, als de gegevens van de Arabische wereld naast die van de overige moslimlanden worden gelegd, dat er geen overlappend beeld ontstaat.⁹ De aanduiding 'electorale democratie' was in 2002 niet van toepassing op enig Arabisch land, maar wel op 14 moslimlanden, waaronder Indonesië, Bangladesh en Turkije (respectievelijk de nummers één, twee en vijf op de lijst van grootste moslimlanden).¹⁰ Als we ons beperken tot die moslimlanden met een duidelijk islamitische politiek, zoals Iran, Pakistan, Saoedi-Arabië en Soedan, dan scoren deze landen inderdaad erg slecht op het gebied van vrijheid en democratie, maar dan is de islamitische factor geen verklaring voor de even slechte staat van dienst van uitgesproken seculiere Arabische landen als Egypte, Irak (onder Saddam Hoessein) en Syrië.

De islam kan dus niet zonder meer aangeduid worden als oorzaak van het gebrek aan democratie in

een land. Sterker nog, steeds vaker wordt betoogd dat islam en democratie juist heel goed kunnen samengaan. Dit blijkt uit publikaties van westerse wetenschapslieden en vooral van islamitische vakgenoten, en sinds kort wordt dit ook door politici onderschreven. Onder de westerse wetenschapslieden – die vooral een politiek-sociologische benadering hanteren – zijn er die vaststellen dat de *wens tot democratie* juist een belangrijk element is in de politiek-islamitische bewegingen.¹¹ De roep om vrijheid en participatie aan bestuur, maar ook de eisen aan regeringen als *accountability* en *transparency*, zijn kenmerkend voor veel moslimbewegingen. Hierbij dient wel opgemerkt te worden dat de roep om democratie zich niet noodzakelijkerwijs hoeft te vertalen in democratische modellen zoals het westen die kent. Moslimgeleerden schrijven uitvoerig over de 'islamitische democratie'.¹² Dit is echter geen bestaand model dat kant-en-klaar uit de lade getrokken kan worden, maar is onderwerp van een recent debat.

Alternatieve 'islamitische' vormen van democratie verkeren derhalve nog in staat van ontwikkeling. De islam kent immers geen democratie op zich zelf – net zo min als het christendom of jodendom dat kennen – maar bevat wel diverse begrippen die tot onderbouwing van democratische staatsvormen kunnen dienen. Zo wordt er gerefereerd aan het beginsel van 'consensus' als het gaat om het kiezen van een leider, en 'raadpleging' als het gaat om de relatie tussen leider en volk.

Maar hoe deze begrippen moeten worden ingevuld, en hoe men dient om te gaan met conflictpunten als goddelijke versus seculiere wetgeving, individuele versus communautaire rechten, soevereiniteit van het volk versus die van de religieuze elite, kan men slechts in een enkele 'islamitische' staat zoals Iran bezien. Inmiddels is al gebleken dat er niet een slechts voor één uitleg vatbare vorm is van een islamitische democratie, maar dat deze zich – net als in het westen – vooral binnen nationale grenzen ontwikkelt.¹³

Het meest opmerkelijk is echter dat er onlangs ook op hoog politiek niveau wordt verklaard dat islam en democratie goed samengaan. Condoleeza Rice, de Amerikaanse nationale veiligheidsadviseur, heeft bijvoorbeeld gezegd: 'Leven volgens het islamitisch geloof en streven naar democratie en mensenrechten zijn niet alleen verenigbaar, maar ze versterken elkaar zelfs wederzijds',¹⁴ terwijl president Bush sinds kort betoogt dat de islam 'volledig verenigbaar is met vrijheid en verdraagzaamheid' en 'zich goed verhoudt tot democratie'.¹⁵ Los van de vraag of deze uitspraken toegeschreven moeten worden aan politiek-opportunistische motieven, is het vooral van belang dat het wordt gezegd. Hiermee wordt namelijk de toon gezet in het

debat dat er een 'islamitische' variant op democratie mogelijk zou *kunnen* zijn.

Mogen Arabische landen wel democratiseren?

Er is nog een factor die democratisering van de Arabische landen in de weg staat: het westen. Vanwege zijn grote belangen in de regio (olie, Israël) steunde het westen – in het bijzonder de Verenigde Staten – al tientallen jaren liever de 'stabiele' dictatoriale Arabische regimes dan een democratie waarvan de toekomst onvoorspelbaar is. Ondanks de lippendienst die het westen aan vrijheid en democratie bewees, was democratisering van de Arabische landen nimmer een primair westers belang, omdat daardoor krachten aan de macht konden komen die destabiliserend zouden werken.¹⁶ Niet alleen omdat deze krachten sterk anti-westerse sentimenten zouden vertegenwoordigen,¹⁷ maar ook omdat een grotere kans op onderlinge conflicten zou bestaan, die weer aanleiding zouden geven tot een toevloed aan vluchtelingstromen.¹⁸

Het gevolg van deze *westerse terughoudendheid* was dat in de jaren '90, toen democratisering hoog op de buitenlands-beleid-agenda van westerse landen stond, het ondemocratisch gehalte van Arabische regimes 'minzaam over het hoofd werd gezien'.¹⁹ Economische sancties en militaire interventies die vooral door de Verenigde Staten werden uitgevoerd om landen naar het democratische pad te leiden of op dat pad te houden, werden nimmer toegepast op de Arabische landen.²⁰

Het is natuurlijk primair de verantwoordelijkheid van de Arabische volkeren zelf om het democratiseringsproces in hun landen op gang te brengen. Aan de wens tot democratisering ligt het niet: meer dan waar ook ter wereld wordt in deze regio gesmacht naar democratie.²¹ Het is te gemakkelijk de schuld voor het ontbreken van democratie zonder meer bij het westen te leggen. Maar door de aanzienlijke belangen die het westen in de Arabische wereld heeft, rijst de vraag of de Arabische landen wel mógen democratiseren van het westen. Het grote schrikbeeld is immers dat fundamentalistische islamitische bewegingen via democratische verkiezingen de macht grijpen, om deze vervolgens niet meer uit handen te geven. Dat is door de Arabische regimes ook altijd als excuus gebruikt om zich tegen democratisering te verzetten. Een excuus dat door het westen zonder meer wordt aanvaard.²² Maar inmiddels is duidelijk geworden dat het gebrek aan democratie voor onvrede onder de Arabische bevolking heeft gezorgd, dat tot een (terroristisch) kookpunt dreigt te leiden. Het westen moet daarom nieuwe paden gaan betreden.

Hoe nu verder?

Als het westen de democratisering in de Arabische wereld metterdaad wil steunen, dienen de volgende vijf stappen in overweging genomen te worden:

1 Het *westerse tweesporenbeleid*, dat steun verleent aan stabiele, maar ondemocratische regimes en tegelijkertijd de deugden van democratie verkondigt, dient *opgegeven* te worden. Dit is één van de belangrijkste bronnen van frustratie en woede onder de Arabische bevolking. Als mensenrechten en democratische beginselen inderdaad zo *universeel* zijn als wordt beweerd, dienen ze immers ook universeel te worden *toegepast*, *zonder hierop uitzonderingen* te maken voor *Arabische landen* omdat daar sprake zou zijn van oliebelangen of 'islamitische' of 'terroristische' dreigingen. Als het westen er daarentegen de voorkeur aan geeft de toegang tot olie veilig te stellen en toe te staan dat islamitisch activisme met harde hand wordt aangepakt – met andere woorden: als steun wordt verleend aan ondemocratische regimes – is het ongeloofwaardig tevens de beginselen van vrijheid en democratie te prediken.

2 De oproep tot *democratisering* van Arabische landen mag geen loze kreet zijn, maar een oprechte vraag naar de *mening van het volk*. Dit heeft als consequentie dat de uitslag het westen niet welgevallig zou kunnen zijn. Het schrikbeeld is vooral 'one man, one vote, one time': dat de verkozen partij het democratisch stelsel ontmantelt en een dictatuur vestigt. Hier passen twee – zeer pragmatische – antwoorden: we weten eenvoudig niet of dit het scenario zou zijn (want het is nimmer beproefd), en als dit scenario werkelijkheid wordt is nog maar de vraag of het land zoveel slechter af is dan onder het huidige regime. Het voorbeeld dat in dit verband vaak wordt aangedragen, betreft de Algerijnse verkiezingen in 1992, die door het islamitische FIS gewonnen dreigden te worden en alleen door militair ingrijpen zijn verijdeld. Er wordt wel gezegd dat daarmee een tweede Iran is verhinderd, maar dat is speculatief. De enige uitkomst waar we nu mee leven, is een meer dan tien jaar durende bloedige burgeroorlog. Beter is daarom misschien te kijken naar de ervaringen die islamitische partijen in verkiezingen in andere Arabische landen hebben opgedaan: Jordanië, Jemen, Libanon en Marokko. De belangrijkste (want geruststellende) vaststelling is misschien wel dat geen van deze partijen een meerderheid heeft behaald. Het enige (niet-Arabische) land waar een islamitische partij wél de meerderheid heeft gewonnen, is Turkije, en hier zijn geen aanwijzingen dat deze partij het seculiere democratische stelsel wil ontmantelen.

3 Er moet *duidelijkheid* zijn over het begrip *democratie*. Aan westerse zijde wordt 'democratie' vaak

gebezigd als een metafysisch begrip van de 'goede' bestuursvorm. Wat die goede bestuursvorm dan inhoudt, is niet altijd even duidelijk, maar hóeft voor westerlingen onderling ook niet duidelijk te zijn, omdat zij er simpelweg van uitgaan dat deze bestuursvorm 'goed' is. Fareed Zakaria heeft hier onlangs de vinger op gelegd.²³ Net als Freedom House maakt hij het onderscheid tussen de procedure om gezagsdragers te kiezen ('democratie') en de rechtsstaat die de individuele vrijheden beschermt ('constitutioneel liberalisme'). Het meest wenselijk is als deze twee samenvallen, maar dat hoeft niet het geval te zijn: in veel landen is sprake van een 'illiberale democratie', wat wil zeggen dat democratisch verkozen overheden zeer despotisch kunnen zijn, en in andere landen is er – in het bijzonder in de Arabische wereld – vaak sprake van 'liberale autocratieën', wat wil zeggen dat er van volksparticipatie in het bestuur nauwelijks sprake is, maar dat de regimes wel een zekere mate van liberalisme hanteren.²⁴

Omgekeerd bestaat er aan Arabische zijde ook verwarring over het begrip democratie zoals dat door het westen wordt uitgedragen. Vanuit militante hoek kan men te horen krijgen dat democratie wordt afgewezen als zijnde 'westers'. Dit is echter vaak een reactie op het hiervoor genoemde westerse tweesporenbeleid in het Midden-Oosten: de Arabische regimes hanteren namelijk alle een systeem dat zij aanduiden als democratie, en de westerse steun aan deze regimes suggereert dat dit ook het geval zou zijn. Onder de Arabische bevolking leeft dan vaak de gedachte dat democratie gelijkstaat aan de willekeur van hun 'gekozen' machthebbers.

Het is daarom wenselijk niet te spreken over 'democratie' als begrip, maar over *afzonderlijke democratische instituties*, zoals verkiezingen, vrijheid van meningsuiting, onafhankelijkheid van de rechterlijke macht, enz. Dat bevordert de duidelijkheid van de westerse bedoelingen.

4 Het westen dient zich open te stellen voor *alternatieve vormen van democratie*, in het bijzonder wat wel 'islamitische democratie' wordt genoemd – een jong begrip, dat nauwelijks in de praktijk is beproefd en in volle ontwikkeling verkeert. Dat is echter des te meer reden dit ook van beleidszijde te volgen en in discussie te treden met de voorstanders van dit model. Er zit echter wel een addertje onder het gras. Hoe ver gaat de westerling in bereidheid de opvattingen over 'islamitische democratie' metterdaad tot zich te laten doordringen als deze ver van de eigen westerse denkbeelden afstaan? Mohammed Hamdi wijst hier fijntjes op in zijn bespreking van het artikel van de Amerikaanse journaliste Robin Wright, die haar bewondering uitspreekt voor enkele moslimhervormers:²⁵ 'Wright is eigenlijk vooral geïnteresseerd in de

moslims die haar gedachtengoed terug-spreken in termen die voor haar bekend zijn. [...] Westerlingen zijn niet echt bereid een directe dialoog aan te gaan met de prominente vertegenwoordigers van het "islamitisch fundamentalisme" van Iran, Egypte of Soedan.²⁶

5 Als we deze uitdaging van Hamdi ter harte nemen, zou het westen wellicht moeten overwegen in *dialoog* te treden met groeperingen als de Moslimbroeders in Egypte, Hizbollah in Libanon en Hamas in de Palestijnse Gebieden. Vooral in het laatste geval zal de afkeer erg groot zijn: wie wil er nu met plegers van zelfmoordaanslagen op onschuldige burgers in dialoog gaan over democratie? Dit is echter anders indien wij beseffen dat Hamas, net als het Zuid-Afrikaanse ANC en de Ierse IRA, zowel een gewapende als een politiek-civiele tak heeft. In het geval van Hamas is deze laatste zelfs heel groot: ziekenzorg, armenzorg, scholing en het verstrekken van leningen zijn maar een paar terreinen waar Hamas zich onvervangbaar heeft gemaakt. Hetzelfde geldt voor de Moslimbroeders in Egypte en de Hizbollah in Libanon. Door al die taken op te pakken die de overheid laat liggen, hebben zij niet alleen geweldig aan geloofwaardigheid en populariteit gewonnen bij de bevolking, maar leggen zij ook op pijnlijke wijze de tekortkomingen van die regeringen bloot.

De reden met deze organisaties in gesprek te gaan, is om te bezien of zich hier al op 'grass roots'-niveau democratiseringsprocessen voltrekken die goede alternatieven bieden voor wat zich op officieel niveau afspeelt. Vanuit democratisch perspectief onderscheiden deze groeperingen zich namelijk op positieve wijze op verschillende niveaus van de bestaande partij- en staatsstructuur. Zo vertegenwoordigen zij een grote, maar vooral ook duidelijk te identificeren achterban, wat van de meeste Arabische politieke partijen niet gezegd kan worden. Ook hebben zij hun leiderschap vaak geïnstitutionaliseerd, opdat het voortbestaan van de beweging niet afhankelijk is van een enkele persoon, zoals het geval is bij zoveel andere Arabische organisaties en partijen. Ten slotte onderscheiden zij zich met nadruk door in woord en daad een sociaal-economisch programma uit te voeren, waarbij afwijzing van corruptie, omkoping en nepotisme hoog in het vaandel staat. Op het gebied van democratie in de Arabische wereld zijn er derhalve niet alleen mogelijkheden, maar vooral ook uitdagingen. ■

Noten

- 1 Met Arabische wereld worden in dit artikel de 22 landen bedoeld die zijn verenigd in de Arabische Liga (van west naar oost, en dan naar zuid: Mauritanië, Marokko, Algerije, Tunesië, Libië, Egypte, Palestina, Jordanië, Libanon, Syrië, Irak, Koeweit, Saoedi-Arabië,

- Bahrein, Katar, Verenigde Arabische Emiraten, Oman, Jemen, Soedan, Djibouti, Somalië, Comoren). De bindende factor van Arabische landen is niet etnisch (alleen het Arabisch Schiereiland zou men etnisch 'Arabisch' kunnen noemen), maar de Arabische taal.
- 2 *Arab Human Development Report 2002 – Creating Opportunities for Future Generations*, United Nations Development Programme, 2002, blz. 27.
 - 3 Freedom House, *Freedom in the World 2003: The Annual Survey of Political Rights and Civil Liberties*, Rowman & Littlefield Publishers, Inc.
 - 4 Zie o.a. Joris Luyendijk, 'Wat nou, democratie?', in: *NRC Handelsblad* (Zaterdag bijvoegsel), 24 mei 2003; en Herman Philipse, 'Stop de tribalisering van Nederland', in: *NRC Handelsblad*, 2 oktober 2003.
 - 5 In deze paragraaf heb ik vooral gebruik gemaakt van de *Arab Human Development Reports 2002 en 2003*, en van de volgende artikelen: Gary C. Gambill, 'Explaining the Arab Democracy Deficit. Part I', in: *Middle East Intelligence Bulletin*, vol. 5, nr 2, februari-maart 2003; en 'Explaining the Arab Democracy Deficit. Part II: American Policy' in: *Middle East Intelligence Bulletin*, vol. 5, nr 8-9, augustus-september 2003; Adrian Karatnycky, 'Muslim countries and the Democracy Gap', in: *Journal of Democracy*, vol. 13, nr 1, januari 2002; Michael L. Ross, 'Does Oil hinder Democracy?', in: *World Politics*, 53, april 2001.
 - 6 Amnesty International, *Amnesty International Report 2002*.
 - 7 Gambill, a.w. noot 5; en Ross, a.w. noot 5.
 - 8 Bijv.: 'Islam offers [...] worst prospects from political perspective' (Bernard Lewis, 'Islam and Liberal Democracy', in: *The Atlantic Monthly*, februari 1993). 'Islam prevents the emergence of a civil society' (Ernest Gellner, *Conditions of Liberty: Civil Society and its Rivals*, Londen: Hamish Hamilton, 1994). 'Islam fosters an essentially illiberal political culture' (Samuel P. Huntington, *The Clash of Civilizations and the Remaking of the World Order*, New York: Simon and Schuster, 1996).
 - 9 Alfred Stepan & Graeme B. Robertson, 'An "Arab" more than a "Muslim" electoral gap', in: *Journal of Democracy*, vol. 14, nr 3, juli 2003.
 - 10 Freedom House, *Freedom in the World. Country Ratings 1972-1973 to 2001-2002*, Rowman & Littlefield Publishers, Inc.
 - 11 John L. Esposito & John O. Voll, *Islam and Democracy*, New York: Oxford University Press, 1996; R. Brynen, B. Korany & P. Noble (red.), *Political Liberalization & Democratization in the Arab World*, Boulder: Lynne Rienner, 1995; Larry Diamond, Marc F. Plattner & Daniel Brumberg, *Islam and Democracy in the Middle East*, Johns Hopkins University Press, 2003.
 - 12 *Ibid.* Maar zie bijv. ook: Ali R. Abootalebi, 'Islam, Islamists, and Democracy' in: *Middle East Review of International Affairs*, vol. 3, nr 1, maart 1999; Khaled Abou El-Fadl, 'Islam and the Challenge of Democracy', in: *Boston Review*, april-mei 2003; Radwan Mahmoudi, 'The silenced majority', in: *Journal of Democracy*, vol. 14, nr 2, april 2003; Mumtaz Ahmad, 'Islam and Democracy, the emerging consensus', IslamOnline, 2002 (www.islamonline.net/english/Contemporary/2002/article15.shtml)
 - 13 Esposito & Voll, a.w. noot 11. Olivier Roy, *The failure of political Islam*, Cambridge: Harvard University Press, 1994.
 - 14 Speech van 4 december 2002 tijdens bijeenkomst van Muslim Women Lawyers for Human Rights (Karamah).
 - 15 President Bush tijdens zijn bezoek aan Indonesië, 22 oktober 2003, en opnieuw in zijn speech van 6 november 2003 voor *The National Endowment for Democracy* (tekst te vinden op: www.ned.org/events/anniversary/oct1603-Bush.html).
 - 16 Sheila Carapico, 'Foreign aid for promoting democracy in the Arab world', in: *Middle East Journal*, vol. 56, nr 3, zomer 2002.
 - 17 Amy Hawthorne, 'The democracy dilemma in the Arab world: How do you promote reform without undermining key United States interests?', in: *Foreign Service Journal*, februari 2001.
 - 18 Dimitris K. Xenakis, 'Order and change in the Euro-Mediterranean System', in: *Mediterranean Quarterly*, vol. 11, nr 1, winter 2000.
 - 19 Gambill, a.w. noot 5: Part II: 'American Policy'. Zo ook Bush in zijn speech van 16 oktober 2003: 'Zestig jaar van westerse staten die het gebrek aan vrijheid in het Midden-Oosten door de vingers zagen en toestonden, hebben ons geen veiligheid gebracht.'
 - 20 Gambill, a.w. noot 5: Part II: 'American Policy'.
 - 21 In een *World Values Survey* scoren de Arabische landen het hoogst (60%) op de stelling 'Democratie is de beste regeringsvorm' en ook het hoogst (80%) op het verwerpen van autoritaire regeringen (gepubliceerd in *Arab Human Development Report 2002*, a.w. noot 2, blz. 19).
 - 22 Vickie Langohr, 'An exit from Arab autocracy', in: *Journal of Democracy*, vol. 13, nr 2, juli 2002, blz. 121: 'Every [Arab] regime that has invoked the Islamic threat in hopes of forestalling Western pressure for democratization has subsequently revealed its true intentions by brutally repressing opposition of all stripes.'
 - 23 Fareed Zakaria, *The future of freedom. Illiberal democracy at home and abroad*, New York: W.W. Norton & Co, 2003.
 - 24 *Ibid.*, blz. 17-21.
 - 25 Robin Wright, 'Islam and democracy. Two visions of Reformation', in: *Journal of Democracy*, vol. 7, nr 2, 1996.
 - 26 Mohammed Elhachmi Hamdi, 'The limits of the Western model', in: *Journal of Democracy*, vol. 7, nr 2, 1996, blz. 81-85.

Over de auteur

MAURITS S. BERGER is jurist en arabist. Hij is als *Senior Research Fellow* verbonden aan de afdeling Onderzoek van het Instituut Clingendael.